

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 9 Sayı: 42 Volume: 9 Issue: 42
Şubat 2016 February 2016
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

HACDA KARŞILAŞILAN BİR PROBLEM: MÜZDELİFE VAKFESİNİN ZAMANLAMASI A PROBLEM ENCOUNTERED IN THE HAJJ: THE TIMING OF MUZDALIFAH WAITING

Ali KUMAŞ*

Öz

Fıkıh âlimlerinin çoğunluğuna göre Müzdelife’de geceleme haccin vaciplerindedir. Bunun terk edilmesi veya vakti dışında yapılması bir küçükbaş hayvanın kurban edilmesini gerektirmektedir. Fakat günümüzde, büyük kalabalıklar sebebiyle vakfenin vaktinde yapılamaması sebebiyle hacılar arasında çeşitli tartışmalar ve şüpheler vuku bulmaktadır. Makalemizde Müzdelife vakfesinin yapılmaması veya vakti dışındaki bir zamanda yapılmasını gerektiren sebepler, nasslar ve fıkıh âlimlerinin görüşlerinden hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmamız neticesinde günümüzdeki uygulamanın hem Hz. Peygamber’in sünnetine uygun olduğu, hem de her bir mezhebin görüşü ile mutabakat sağladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hac, Müzdelife, Vakfe.

Abstract

According to the majority of scholars of fiqh is one of the obligatory pilgrimage to stay overnight in Muzdalifah. Due to be out of it or leave time must sacrifice a sheep and goats. But today, because of the large crowds it cannot be done on time, eventually various discussions are taking place between the pilgrims. In our article has tried to determine the reasons outside wait time in Muzdalifah according to the opinions of the nass and fiqh scholars. Our research result that the current practice been found to agree with the Sunnah of the Prophet, and has also with the views of each sect.

Keywords: Hajj, Muzdalifah, Waiting.

GİRİŞ

Ülkemizde her yıl yüz binin üzerinde insan, üzerlerine farz olan hac görevini ifa etmek için mukaddes topraklara yolculuk yapmaktadırlar. Şüphesiz herkesin temel amacı hac görevini sahih bir şekilde yerine getirmek ve neticesinde Allah rızasını elde etmektir. Fakat çeşitli ülkelerden gelip üç milyonu aşan insanların aynı anda hac menasikini yerine getiriyor olması büyük bir izdiham ve meşakkate sebebiyet vermektedir. Çoğu defa da hacı adayları izdiham korkusu ve meşakkat sebebiyle kendisini ibadete verememekte, bundan dolayı da ibadetin huşu ve neşesini alamamaktadırlar.

Meydana gelen izdihamlar bazı yıllarda ciddi rakamlarla ifade edilebilecek ölümlerle neticelenmiştir. Örneğin bu makalenin kaleme alındığı 2015 yılında, hacda Müzdelife’den Minâ’ya giden hacılardan, resmi rakamlara göre 753 (Associated Press’e göre bu sayı en az 2110’dur.¹) kişi izdiham sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Son kırk yılın rakamlarına bakıldığı zaman hacda izdiham sebebiyle ölenlerin sayısı 2231’e ulaşmaktadır. Haliyle yetkililer tarafından bu izdihamı azaltacak ve ölümlerin önüne geçecek birtakım tedbirler alınmaktadır. Alınan bu tedbirler bazen mezheplerin mevcut hac hükümleriyle tezat teşkil etmekte ve bu durum hac görevini ifa etmekte olan hacıların zihinlerinde büyük soru işaretleri ve ibadetlerinin kabul edilmesi konusunda tereddütler meydana getirmektedir. Hacıların bu duruma düşmelerine sebep olan hükümlerden birisi de “Müzdelife vakfesinin zamanlaması” meselesidir. Gerek Diyanet İşleri Başkanlığı, gerekse hac organizasyonu yapan bazı ülkeler, izdiham sebebiyle yaşanabilecek ölümlerin önüne geçebilmek için Müzdelife vakfesini gece yarısından, hatta hemen yatsı namazından sonra yaptırmaktadırlar. Bu durum hacıların, “Acaba haccımız kabul oldu mu? Ceza olarak kurban kesmemiz gerekir mi?” gibi soruları sormalarına ve ibadetleri konusunda tereddütler yaşamalarına sebebiyet vermektedir.

Bu çalışmada, oluşan izdiham, yaşanan ölümler ve karşı karşıya kalınan meşakkatler sebebiyle Müzdelife vakfesinin vakti ile ilgili görüşler tekrar gözden geçirilmiş ve bir sonuca ulaşılmıştır.

I. VAKFE KAVRAMI

Vakfe sözlükte “durmak, bir yerde beklemek, ayakta durmak” manalarına gelen v-k-f (وَقَفْتُ) kökünden türeyen bir masdar olup “bir kere durmak” anlamında kullanılmaktadır.² Bir fıkıh terimi olarak

vakfe, “hac ibadetini yerine getiren kişinin belirli bir zaman diliminde belirli yerlerde bir süre durması”nu ifade etmektedir. Hacda Arafat ve Müzdelife olmak üzere iki yerde vakfe yapılmaktadır.³

II. MÜZDELİFE VE KONUMU

Müzdelife sözlükte “yakın olmak, derece, mertebe” anlamlarına gelen z-l-f (زَلَف) kökünden türeyen “izdelefe” (ازدلف) kelimesinin ism-i fâilidir.⁴ Bu mekân, Arafat ile Minâ arasında ve Arafat’tan sonra hacıların vakfe yapmak için uğradıkları bir yerdir. Mekke’ye 13 km. uzaklıkta olup doğu batı istikametinde 4370 metre ve toplam alanı 963 hektardır. Mina ile arasında Ebrehe ordusunun yok edildiği Muhassir vadisi bulunmaktadır.⁵ Müzdelife ile Minâ arasında bulunan Muhassir Vadisi dışında, Müzdelife sınırlarının içinde kalan yerlerde vakfe yapılabilir.⁶ Muhassir vadisinde vakfe yapılması ise Hanefî mezhebine göre tahrimen mekruh olduğu ve sahih olmadığı şeklinde iki görüş bulunmaktadır.⁷ Söz konusu vadide vakfe yapılmasının uygun görülmemesi Hz. Peygamber’in “Arafat’ın tümü vakfe yeridir. Urane ovasında vakfe yapmaktan kaçınınız. Müzdelife’nin tümü vakfe yeridir. Muhassir Vadisinde vakfe yapmaktan uzak durunuz.”⁸ hadisine dayanmaktadır.

Müzdelife’ye bu ismin verilmesiyle ilgili görüşleri dört maddede ele almak mümkündür:

1) Hac sırasında hacıların Arafat’tan inip Minâ’ya yaklaşmaları sebebiyle, kendisine “Minâ’ya yakın olan yer” anlamında bu isim verilmiştir.⁹

2) Arafat’tan inen insanların toplanarak zikir, dua ve vakfe ile Allah’a yaklaşmaları veya bu yerin, insanları Allah’a yaklaştırmasından dolayı bu isim kullanılmıştır.¹⁰

3) İnsanların, gecenin bir vaktinde buraya gelmeleri sebebiyle bu şekilde isimlendirilmiştir.¹¹

4) (Taşlardan) süpürülmüş düz yer olduğu için kendisine bu isim verilmiştir. Ali el-Kârî’ye (ö. 1014/1605) göre en isabetli görüş budur.¹²

Hz. Âdem ile Havva burada buluştukları için veya insanlar vakfe için bir araya gelip toplandıkları için ya da hacılar burada akşam ve yatsı namazlarını cem’ ettikleri için Müzdelife’ye “cem” adının verildiği de rivayet edilmiştir.¹³

Kur’ân-ı Kerim’de, Arafat’tan inilince Meş’ar-i Harâm’da Allah’ın anılması emredilmektedir.¹⁴ Fakat Meş’ar-i harâm ile nerenin kastedildiğiyle ilgili iki görüş söz konusu olmuştur:

Birinci görüşe göre Meş’ar-i harâm, Müzdelife’nin tamamıdır. Çünkü Abdullah b. Amr, kendisine Meş’ar-i harâm’ı soran kişiye, Müzdelife’nin girişinden çıkışına kadar olan yeri göstermiştir. Abdullah b. Ömer’den de aynı görüş rivayet edilmiştir.¹⁵

İkinci görüşe göre ise, Müzdelife sınırları içerisinde yer alan Kuzah tepesidir. Abdullah b. Ömer’e âyette söz konusu edilen Meş’ar-i harâm’ın neresi olduğu sorulunca, Kuzah tepesi ve çevresi diye cevap vermiştir.¹⁶ Hz. Peygamber’in Müzdelife’de geceleyip sabah namazını kıldıktan sonra devesine binerek Meş’ar-i Harâm’a geldiği,¹⁷ kıbleye yönelip dua ettiği rivayeti¹⁸ Meş’ar-i harâm’ın, Kuzah tepesi olduğu görüşünü desteklemektedir. Fıkıh âlimlerinin çoğunluğu da bu kanaattedir.¹⁹

III. MÜZDELİFE’DE GECELEMENİN HÜKMÜ

Fıkıh âlimleri Müzdelife’de geceleme vakfeden ayrı olarak değerlendirmişlerdir. Müzdelife’de gecelemeden kasıt, akşam namazının vaktinden sabah namazının vaktine kadarki zaman zarfı içerisinde

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, ali.kumas@erdogan.edu.tr

¹ http://www.haber10.com/dunya/ap_mina_faciasinda_can_kaybi_en_az_2_110-601139 (20.10.2015).

² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IX, 359; Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, IV, 3888.

³ Cürçânî, *Ta’rifât*, 282; Menderes Gürkan, “Vakfe”, DİA, XL, 463.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “z-l-f” maddesi, IX, 138; İbn Cemâa, *Hidâyetü’s-sâlik*, III, 1047.

⁵ Ahmet Özel, *Kutsal Topraklara Yolculuk*, 363.

⁶ Buhâtî, *Keşşâfü’l-knâ’*, II, 497.

⁷ Merğînânî, *Hidâye*, I, 177; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü’l-burhânî*, III, 21; İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik*, II, 368; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi’l-inâye*, II, 58; Meydânî, *el-Lübâb*, I, 172.

⁸ Muvattâ’, “Hac”, 166, 167; İbn Mâce, “Menâsik”, 55.

⁹ Nevevî, *el-Mecmû’*, VIII, 146; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “z-l-f” maddesi, IX, 138; Ali el-Kârî, *el-Meslekü’l-mütekasıt*, 240.

¹⁰ Ebü’l-Hüseyn Yahya b. Ebî’l-Hayr el-İmrânî, “*el-Beyân fi mezhebi’l-İmâm eş-Şâfi’*”, Dâru’l-minhâc, Beyrut, IV, 321; İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik*, II, 368; İbn Cemâa, *Hidâyetü’s-sâlik*, III, 1047; Ali el-Kârî, *el-Meslekü’l-mütekasıt*, 240; Ahmet Özel, *Kutsal Topraklara Yolculuk*, 362.

¹¹ Nevevî, *el-Mecmû’*, VIII, 146; Ali el-Kârî, *el-Meslekü’l-mütekasıt*, 240.

¹² Ali el-Kârî, *el-Meslekü’l-mütekasıt*, 240.

¹³ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, IV, 312; Nevevî, *el-Mecmû’*, VIII, 146; İbn Cemâa, *Hidâyetü’s-sâlik*, III, 1047; Buhâtî, *Keşşâfü’l-knâ’*, II, 496; İliş, *Minehu’l-celîl*, II, 276; Ahmet Özel, *Kutsal Topraklara Yolculuk*, 362.

¹⁴ Bakara, 2/198.

¹⁵ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, IV, 319-320; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 54; İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik*, II, 368.

¹⁶ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, IV, 320; İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik*, II, 368.

¹⁷ Diğer bir rivâyette “üzerine trmandığı” ifadesi mevcuttur. Bk. İbn Mâce, “Menâsik”, 84; Ebü Dâvud, “Menâsik”, 57.

¹⁸ Müslim, “Hac”, 147.

¹⁹ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 9; İmrânî, *el-Beyân*, IV, 325; Şirbînî, *Muğni’l-mutâc*, I, 501; İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik*, II, 366; Buhâtî, *Keşşâfü’l-knâ’*, II, 497; Habîb b. Tâhir, *el-Fikhu’l-Mâlikî*, II, 175; Öğüt, “Meş’ar-i Harâm”, XXIX, 361.

herhangi bir süre ile kayıtlı olmaksızın bu mekânda bulunmaktır.²⁰ Buna göre fakihler, Müzdelife'de geceleynin bulunma anlamındaki bu kavramın hükmüyle ilgili farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Buna göre:

1) Sahabeden Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), tabiinden Alkame b. Kays (ö. 62/682), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Şa'bî (ö. 104/722), Hasan Basrî (ö. 110/728), Evzâ'î (ö. 157/774), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Mâlikîler'den İbn Mâcişûn (212/827),²¹ Şâfiîler'den Ebû Bekir b. Huzeyme (ö. 311/924), İmam Sübkî (ö. 771/1370) ve Zâhirîler'den İbn Hazm (ö. 456/1064) olmak üzere fıkıh âlimlerinin bir kısmına göre Müzdelife'de gecelemek haccın farzlarındanındır. Bu görüşe göre herhangi bir sebepten dolayı Müzdelife'de gecelememek haccın ifa edilmemesi anlamına gelmektedir.²²

2) İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Atâ b. Ebî Rebah (ö. 103/721), Katâde (ö. 117/735), Zührî (ö. 124/742), Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Ebû Sevr (ö. 240/854)²³, üç mezhep imamı olan İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in daha sahih görüşlerine göre Müzdelife'de gecelemek vacibdir.²⁴

3) Hanefî mezhebi,²⁵ bazı Mâlikî ve Râfiî (ö. 623/1226) gibi Şâfiî fıkıh âlimleri ve zayıf bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel'e göre ise Müzdelife'de imsak vaktine kadar gecelemek haccın sünnetlerindedir.²⁶

Müzdelife'de gecelemenin hükmü ile vakfe yapmanın hükmünün delilleri birbirine yakın olduğu için ilgili görüşlerin delilleri vakfe yapmanın hükmü başlığı altında ele alınmıştır.

IV. MÜZDELİFE'DE VAKFE YAPMANIN HÜKMÜ

Müzdelife'de vakfe yapmanın haccın menasikinden olduğu konusunda icma vardır.²⁷ Fakat buradaki vakfenin hükmüyle ilgili üç farklı görüş bulunmaktadır:

1) Sahabeden Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve Abdullah b. Zübeyr, tabiinden Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Şa'bî, İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Hasan Basrî (ö. 110/728), sonraki nesilden Evzâ'î (ö. 157/774), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Mâlikîler'den İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827), Şâfiîler'den Ebû Bekir b. Huzeyme (ö. 311/924), Zâhirîlerden Davud ez-Zâhirî (ö. 297/910) ve İbn Hazm olmak üzere fıkıh âlimlerinin bir kısmına göre Müzdelife'de vakfe yapmak haccın rükün olan farzlarındanındır. Bu görüşe göre herhangi bir sebepten dolayı Müzdelife'de vakfe yapmamak haccın ifa edilmemesi anlamına gelmektedir.²⁸

Bu görüşe sahip olan fıkıh âlimlerine göre Müzdelife'de vakfe yapmanın farz oluşunun delili "Arafat'tan indiğinizde, Allah'ı Meşari Haram'da (Müzdelife'de) anın; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin."²⁹ ayetidir. Çünkü Müzdelife'de Allah'ın zikredilmesinin emredilmesi, orada vakfe yapmanın farz oluşuna delalet etmektedir.³⁰ Ayrıca Kur'an'da "hacc-ı ekber günü"nden bahsedilmektedir.³¹ Hz. Peygamber de hacc-ı ekber gününün, kurban bayramının birinci günü olduğunu belirtmektedir. Bu günün, diğer hac fiillerinin ifa edildiği günlerden farklı meziyetlere sahip olması gerekir. Bu da ancak o gündeki farzların çok olmasıyla mümkün olur. Bu da Müzdelife vakfesinin farz olmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü o günde, farz olmaya en uygun ibadetin Müzdelife vakfesi olduğu görülmektedir.³²

Müzdelife'de vakfe yapmanın farz olduğunu gösteren hadisler de bulunmaktadır. Buna göre "Kim Müzdelife'de gecelemezse haccı kaçırmış olur."³³ ve "Kim Müzdelife'de imam ve insanlarla birlikte, buradan

²⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 529.

²¹ İbn Mâcişûn'un Müzdelife'de gecelemenin hükmüyle ilgili, farz ve sünnet olmak üzere iki görüşü bulunmaktadır. (bk. İbn Ferhûn, *İrşâdû's-sâlik*, I, 297)

²² İbn Hazm, *Muhallâ*, V, 126-127; İmrânî, *el-Beyân*, IV, 323; Kâsânî, *Bedâi'*, III, 87; İbn Kudâme, "el-Muğni", III, 299; Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 152; İbn Cemâa, *Hidâyetü's-sâlik*, III, 1048; İbn Ferhûn, *İrşâdû's-sâlik*, I, 297; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 499; Kal'ecî, *Mevsûatü'l-Hasan el-Basrî*, I, 329.

²³ Aynî, *el-Binâye*'de burada zikredilen fakihlere göre Müzdelife'de gecelenin sünnet olduğunu belirtmiştir. Fakat diğer kaynaklarda bunun vacib olduğu ifade edilmiştir. Aynî, *el-Binâye*, IV, 123.

²⁴ Şâfiî, *el-Umm*, I, 233; Ferrâ, *el-Mesâilü'l-fikhiyye*, I, 285; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 9; İmrânî, *el-Beyân*, IV, 324; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, III, 22; İbn Kudâme, "el-Muğni", III, 299; Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 152; İbn Râşid, *el-Müzhzeb*, II, 586; Mevsilî, *İhtiyâr*, I, 197; İbn Cemâa, *Hidâyetü's-sâlik*, III, 1048; İbn Ferhûn, *İrşâdû's-sâlik*, I, 296; Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 32; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 499; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, III, 300; Buhâtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, II, 497.

²⁵ İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râik*, II, 368; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mütekassit*, 241; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 529.

²⁶ Ferrâ, *el-Mesâilü'l-fikhiyye*, I, 285; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 53; İmrânî, *el-Beyân*, IV, 324; İbn Kudâme, "el-Muğni", III, 357; İbn Cemâa, *Hidâyetü's-sâlik*, III, 1048; Karâfi, *Zahîre*, III, 262; Aynî, *el-Binâye*, IV, 123; İbn Ferhûn, *İrşâdû's-sâlik*, I, 297; Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 32; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 499; İliş, *Minehu'l-celîl*, II, 276; Habib b. Tâhir, *el-Fıkhu'l-Mâlikî*, II, 174.

²⁷ Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 152.

²⁸ İbn Hazm, *Muhallâ*, V, 126-127; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, III, 426; Aynî, *el-Binâye*, IV, 124; Kâsânî, *Bedâi'*, III, 87; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 405-406; Kal'ecî, *Mevsûat-ü İbrahim en-Nehâî*, I, 413; Kal'ecî, *Mevsûatü'l-Hasan el-Basrî*, I, 329; Şel'ân, *en-Nevâzil fi'l-hacc*, 402.

²⁹ Bakara, 2/198. Âyetin metni şu şekildedir:

فَإِذَا أَقَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوا كَمَا هَدَاكُمْ

³⁰ İbn Hazm, *Muhallâ*, V, 126-127; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; Kâsânî, *Bedâi'*, III, 87; Aynî, *el-Binâye*, IV, 124.

³¹ Tevbe, 9/3.

³² İbn Hazm, *Muhallâ*, V, 127.

³³ İbnü'l-Mülâkkin, *el-Bedrî'l-minîr*, VI, 249. Bu kaynakta hadisin metni şu şekilde geçmektedir:

«مَنْ تَرَكَ الْمَبِيتَ بِمُزْدَلِفَةَ فَلَا حَجَّ لَهُ»

ayrılıncaya kadar vakfe yapmışsa hacı tamam olur. Her kim de imam ve insanlarla birlikte burada vakfe yapmazsa hacı tamam olmaz.”³⁴ hadisleri delil olarak göstermektedirler. Çünkü bu hadislerde haccın, ancak bu vakfenin ifa edilmesiyle tamamlandığı beyan edilmektedir. Bu da bu fiilin rükün olmasını gerekli kılmaktadır.³⁵ İkinci hadisin söz konusu şekliyle rivayetinin zayıf olduğu şeklindeki tenkitlere, bazı muhaddislerce bu rivayetinin sahih kabul edildiğini belirtmek suretiyle cevap verilmektedir.³⁶

Ayrıca onlara göre Allah'ın (c.c.) “Arafat'tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife'ye) akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin.”³⁷ âyetinde, Arafat'ta vakfe ile Müzdelife'de vakfeyi bitişik olarak zikretmiş olması, görüşlerine bir delil teşkil etmektedir. Nitekim Câbir b. Abdullah'tan gelen: “Burada kurban kestim. Minâ'nın tümü kurban kesme yeridir. Minâ'daki yolculuğunuz sırasında kurbanlarınızı kesiniz. Burada (Arafat'ta) vakfettim. Arafat'ın tümü vakfe yeridir. Burada (Müzdelife'de) vakfettim. Müzdelife'nin tümü vakfe yeridir.”³⁸ şeklindeki hadiste de, tıpkı âyette olduğu gibi Hz. Peygamber bu iki vakfeyi bitişik zikretmiştir. Çünkü iki fiilin bitişik olması hükümde de aynı olmalarını gerektirir.³⁹

Müzdelife'de gecelemenin farz olmadığı görüşünde olanlara da şu şekilde cevap verilmektedir: “Hacc Arafat'tır.”⁴⁰ hadisi, hacda Arafat vakfesi dışında başka farzın olmadığına delâlet etmez. Aksine Arafat'ta vakfe yapmanın dışında ihram ve ziyaret tavafının farz olduğu konusunda icma vardır. Bu da gösterir ki, bir delilin bulunması durumunda başka bir farzın ikamesi mümkündür.⁴¹ Arafat vakfesinin imsak vaktine kadar yapılabileceğiyle ilgili hadisi,⁴² dolayısıyla bir vaktin iki farzı içine alamayacağı delilini de kabul etmemektedirler. Onlara göre bir vakit iki farzı içine alabilir. Bunun birçok örneği vardır.⁴³

2) Başta Atâ b. Ebî Rebah, Zührî, Katâde, Süfyan es-Sevrî, Hanefî, Mâlikî ve daha sahih olan görüşe göre Hanbelî ve Şâfiîler olmak üzere fıkıh âlimlerinin çoğunluğuna göre Müzdelife'de vakfe yapmak haccın vaciblerindedir.⁴⁴ Bu görüşe sahip olan fıkıh âlimlerine göre vakfenin özürsüz olarak terk edilmesi sebebiyle bir küçükbaş hayvanın kurban edilmesi gerekir.⁴⁵

Müzdelife'de vakfe yapmanın vacib olduğunu söyleyen fıkıh âlimleri çeşitli deliller ileri sürmüşlerdir. Hanefî mezhebine göre bir fiilin farz olması için delalet ve sabit olma bakımından katî bir delile ihtiyaç vardır. Hâlbuki “Arafat'tan indiğinizde, Allah'ı Meş'ari Haram'da (Müzdelife'de) anın; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin!”⁴⁶ âyetindeki “Allah'ı Meş'ârî Haram'da anın!” emrinin delâleti üzerinde âlimlerin ihtilaf etmesi sebebiyle delâletinin katî olması söz konusu değildir. Ayrıca buradaki emir mutlak olduğu için, âyetin farziyet değil vücûbiyet ifade etmesi daha uygundur. Kaldı ki Müzdelife'de Allah'ın zikredilmesi ile akşam ve yatsı namazları kastedilmektedir. Bu namazların bu vakitte burada kılınmasının farz oluşu, Müzdelife'de vakfenin farz oluşuna delalet etmez.⁴⁷ Buradaki zikrin namaz dışında düşünülmesi ise mümkün değildir. Çünkü Müzdelife'de Allah'ın zikredilmesinin farz olmadığı konusunda bütün âlimlerin ittifakı vardır. Bu durum vakfenin de rükün olamayacağı sonucunu gerekli kılmaktadır.⁴⁸

Müzdelife'de vakfeyle ilgili hadislerin ahad olması sebebiyle vakfenin sübut oluşu da zannidir. Sabit olması zanni olan hadislerle de farz hükmünün ikame edilmesi mümkün değildir. Bu durumda vakfenin ancak vacib oluşundan bahsedilebilir. Bu konuda da Urve b. Mudarris et-Tâî'den nakledilen hadis delil teşkil etmektedir. O, şöyle nakletmektedir: “Bir kalabalık içerisindeyken Resulullah'a geldim ve şöyle dedim: Ey Allah'ın Resülü! Tayyî' dağından geldim. Bineğim yoruldu, ben de bütün gücümü harcadım. Vallahi, üzerinde vakfe etmediğim hiçbir tepe bırakmadım. Benim haccım kabul edildi mi? Bunun üzerine Resûlullah (sav) şöyle buyurmuşlardır: Bizimle bu (sabah) namazını (Müzdelife'de) kılan ve buradan ayrılıncaya kadar da bizimle birlikte, öncesinde de Arafat'ta

Nevevî, bu hadisin sabit olmadığını ve hadis âlimlerince bilinmediğini, ayrıca bundan haccın geçersizliğinin değil kâmil anlamda ifa edilmiş sayılamayacağını anlaşılmaması gerektiğini belirtmiştir. Geniş bilgi için bk. Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 163.

³⁴ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 69; Tirmizî, “Hac”, 57; Nesâî, “Menâsik”, 211; Dârimî, “Menâsik”, 54; Ahmed b. Hanbel, IV, 260-261. Hadisin metni Nesâî'de şu şekilde geçmektedir:

من أدرك جمعا مع الإمام والناس حتى يفيض منها فقد أدرك الحج ومن لم يدرك مع الإمام فلم يدرك

³⁵ İbn Hazm, *Muhallâ*, V, 127; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, III, 426.

³⁶ Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 403.

³⁷ Bakara, 2/198.

³⁸ Müslim, “Hac”, 149.

³⁹ Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 404-405.

⁴⁰ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 57; Tirmizî, “Tefsir”, 3; İbn Mâce, “Menâsik”, 57.

⁴¹ Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 399.

⁴² Ebû Dâvud, “Menâsik”, 57; Tirmizî, “Tefsir”, 3; İbn Mâce, “Menâsik”, 57.

⁴³ Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 399.

⁴⁴ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 9; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, III, 22; Mevsilî, *İhtiyâr*, I, 197; Zerkeşi, *Şerh*, III, 334; Aynî, *el-Binâye*, IV, 123; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, II, 368; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mütekasıttı*, 241; Buhâtî, *Keşşâfü'l-kunâ'*, II, 497; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 529; İliş, *Minehu'l-celîl*, II, 276; Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 398.

⁴⁵ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 9; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; Kâsânî, *Bedâi'*, III, 87; Merginânî, *Hidâye*, I, 177; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, III, 22; Aynî, *el-Binâye*, IV, 123; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, III, 25; Ali el-Kârî, *Fethu bâbî'l-inâye*, II, 58; Buhâtî, *Keşşâfü'l-kunâ'*, II, 497; Meydânî, *el-Lübâb*, I, 172; Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 398.

⁴⁶ Bakara, 2/198.

⁴⁷ Kâsânî, *Bedâi'*, III, 88; Aynî, *el-Binâye*, IV, 125.

⁴⁸ Aynî, *el-Binâye*, IV, 125; Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 402.

gündüz veya geceleyin vakfe yapan haccını tamamlamış, hac menasikini yerine getirmiş olur.”⁴⁹ Bu hadislerde haccın tamam olması Arafat ve Müzdelife’de vakfeye bağlanmaktadır. Ayrıca Müzdelife vakfesinin bir özür sebebiyle düşebileceği ifade edilmektedir. Haliyle buradaki vakfenin hükmü vücûbiyete dönüşmüş olmaktadır.⁵⁰ Abdurrahman b. Ya’mer’den rivayet edildiğine göre de Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Hac Arafat’tır. Müzdelife (vakfesinin yapılacağı vaktin) gecesinde imsak vaktinden önce kim Arafat’ta gecelese haccı tamam olur.”⁵¹ Bu hadiste Hz. Peygamber, haccın Arafat olduğunu beyan etmektedir. Müzdelife’de geceleme farz olacak olsaydı böyle bir ifade kullanmazdı. Ayrıca hadiste “imsak vaktinden önce Arafat’ta geceleme”ten bahsedilmektedir. Arafat’ta geceleme bir kimse de Müzdelife’de geceleme olacaktır. Bu da burada geceleme farz ve hatta vacib olmadığına delil olmaktadır.

Müzdelife vakfesinin vacib olduğunu söyleyenlerin, vakfenin farz olduğu görüşünde olanların, “Hac Arafat’tır.” hadisine rağmen, ihramın ve ziyaret tavafının farz olduğunda ittifak edildiğini, dolayısıyla hadiste zikredilmemesi sebebiyle Müzdelife’de vakfenin farz olmadığını söyleyenin doğru olmadığını ifade etmelerine karşı da, bunun farklı bir durum olduğunu, çünkü ziyaret tavafının farklı bir delille farz kılınmış olduğunu, Müzdelife’de vakfe yapmak için böyle bir delilin olmadığını belirterek cevap vermektedirler.⁵² Aksine farklı rivayetlerde Hz. Peygamber’in zayıf durumda olanları geceleyin Müzdelife’den Minâ’ya göndermesi⁵³ vakfenin farz olmadığına delil olarak gösterilmektedir.⁵⁴ Bunlar “Bu mekânda vakfe farz olsaydı, Arafat vakfesi ve ziyaret tavafında olduğu gibi Hz. Peygamber kadınlara ve zayıf olanlara Müzdelife vakfesini terk etmeleri için izin vermemesi gerekirdi.” demişlerdir. Her ne kadar bu görüşe, “Hz. Peygamber’in kendilerine izin vermesi, geceleyin Müzdelife’de vakfe yaptıktan sonra olmuştur.” şeklinde itiraz edilmiş olsa da, vakfenin imsaktan sonra yapılması gerekir görüşünde olanlara göre bu itiraz geçerli değildir.⁵⁵ Müzdelife’de vakfe yapmayanların, haccı ifa etmemiş olacaklarıyla ilgili rivayetleri de,⁵⁶ haccın kâmil bir şekilde sahih olmayacağı şeklinde yorumlamışlardır.⁵⁷

Müzdelife vakfesinin vacib olduğu görüşüne sahip olanlar, bir vakit içerisinde iki farzın edilebileceğiyle ilgili itirazı da haklı bulmamaktadırlar. Çünkü onlara göre hacdaki her bir fiil müstakil bir vakit içerisinde yapılmaktadır. Bu durumun, istisnai bir hüküm olarak sabit olması sebebiyle namazların aynı vakitte cem edilmesine kıyas edilmesi de uygun değildir.⁵⁸ Ayrıca âyet ve hadiste Arafat vakfesi ile Müzdelife vakfesinin beraberce zikredilmesi sebebiyle hükümlerinin de aynı olacağı usulü isabetli görülmemiştir. Çünkü böyle bir delâlet zayıf bir delâlet olarak kabul edilmektedir. Kaldı ki hadiste kurban kesme de zikredilmektedir. Bu usûl kuralından hareketle kurban kesmenin de rükün olması gerekirdi. Hâlbuki hacda kurban kesme, ittifakla rükün değildir.⁵⁹

3) Evzâi, bazı Mâliki ve Şâfiî fıkıh âlimleri ile bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel’e göre ise Müzdelife’de geceleme haccın sünnetlerindedir.⁶⁰

Bu görüşe sahip olan fıkıh âlimleri, vacib görüşünde olanlarla aynı delilleri ileri sürmüşlerdir.⁶¹ Ayrıca onlara göre terviye gününde Minâ’da geceleme (dolayısıyla vakfe yapmak) nasıl sünnetse, burada da geceleme (dolayısıyla vakfe yapmak) aynı hükümlere tabi olmalıdır.⁶²

Bu görüşe sahip olanlara göre Müzdelife’de geceleme, şeytan taşlama ve ziyaret tavafı için vesile mahiyetinde bir ibadettir. Bundan dolayı sünnet olması daha uygundur.⁶³

V. MÜZDELİFE VAKFESİNİN VAKTİ

Müzdelife vakfesinin zilhicce ayının 9. günü güneşin batması ile başlayıp 10. günü güneşin doğmasına kadar olan sürenin içinde olması gerektiği konusunda ittifak vardır. Fakat bu vaktin hangi kısmında olacağı konusunda fakihler ihtilaf etmişlerdir:

1) Hanefî mezhebine göre Müzdelife vakfesinin sahih olması için, 10 Zilhicce kurban bayramının birinci gününün fecr-i sâdığında güneşin doğuşuna kadar olan vakit içinde yapılması gerekir. Bu vakit dışında Müzdelife’de vakfe yapılırsa, bu vakfe geçerli değildir. Geceleyin Müzdelife’de geceleme bu

⁴⁹ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 70; Tirmizî, “Hac”, 57; Nesâî, “Menâsik”, 211. Tirmizî bu hadisin hasen sahih olduğunu ifade etmiştir. Hadisin ilgili bölümünün metni Tirmizî’de şu şekilde geçmektedir:

فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم من شهد صلاتنا هذه ووقف معنا حتى ندفع وقد وقف بعرفة قبل ليلا أو نهارا فقد أتم حجه وقضى تقاته

⁵⁰ Aynî, *el-Binâye*, IV, 125; Zafer Ahmed Tehânevî, *Îlâü’s-sünen*, X, 136.

⁵¹ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 57; Tirmizî, “Tefsir”, 3; İbn Mâce, “Menâsik”, 57.

⁵² Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; Kâsânî, *Bedâi’*, III, 88.

⁵³ Muvatta’, “Hac”, 171; Buhârî, “Hac”, 98; Müslim, “Hac”, 300-304; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 66; Tirmizî, “Hac”, 58.

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; Merğînânî, *Hidâye*, I, 177; Aynî, *el-Binâye*, IV, 124.

⁵⁵ Aynî, *el-Binâye*, IV, 125; Şel’ân, *en-Nevâzil fi’l-hacc*, 401.

⁵⁶ Dârimî, “Menâsik”, 54; Ahmed b. Hanbel, IV, 261; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 69; Tirmizî, “Hac”, 57; Nesâî, “Menâsik”, 211.

⁵⁷ Şel’ân, *en-Nevâzil fi’l-hacc*, 404.

⁵⁸ Şel’ân, *en-Nevâzil fi’l-hacc*, 399.

⁵⁹ Şel’ân, *en-Nevâzil fi’l-hacc*, 405.

⁶⁰ İbn Rüşd, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, III, 426; İbn Ferhûn, *İrşâdû’s-sâlik*, I, 296; Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc*, I, 499.

⁶¹ İbn Rüşd, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, III, 426.

⁶² Şel’ân, *en-Nevâzil fi’l-hacc*, 406.

⁶³ Şel’ân, *en-Nevâzil fi’l-hacc*, 406.

hükmü değiştirmez. Çünkü Hz. Peygamber'in imsaktan sonra vakfede bulunduğu konusunda çeşitli rivayetler bulunmaktadır.⁶⁴ Orada gecelemezinin vakfe olduğu konusunda ise herhangi bir rivayet bulunmamakta, geceleyin bu mekânda bulunma sebebinin, sabah namazının ilk vaktinde vakfeyi yapabilmek olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ Bunlar, Hz. Peygamber'in kadın, çocuk ve zayıfları geceleyin Mina'ya göndermesiyle ilgili rivayetleri "özür" çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Bu rivayetleri mutlak delil olarak alan Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî fakihlerini, söz konusu rivayetlerde vakfenin gece yarısından sonra yapılacağıyla ilgili bir kayıt bulunmadığını ve rivayetlerin çocuk ve kadınlardan zayıf olanlar hakkında olduğunu belirtmek suretiyle eleştirmişlerdir.⁶⁶ Ayrıca Hz. Esmâ'nın uygulaması da, bu mezhep görüşlerinin aksine kesin olarak vakfenin gecenin son üçte birine kadar uzandığını göstermektedir.⁶⁷

Müzdelife vakfesinin sabah namazından sonra yapılması ise daha faziletlidir. İmsaktan sonra sabah namazını kılmadan Müzdelife'den ayrılmak ise mekruhtur. Fakat herhangi bir ceza terettüp etmez.⁶⁸

2) Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre ise kurban bayramının birinci gününün ancak son yarısında Müzdelife vakfesi sahih olur. Buna göre kişi, gece yarısından sonra bir müddet vakfe yaparak ister hata veya bilgisizlik gibi bir özür sebebiyle isterse özürsüz olarak Müzdelife'den ayrılabilir. Fakat gece yarısından önce buradan ayrılır ve daha sonra da geri dönmezse bir küçükbaş hayvan kurban etmesi gerekir.⁶⁹ Gün ağarınca (isfâra) kadar burada vakfe yapması ise sünnettir.⁷⁰

Bu iki mezhebin bu görüşe ulaşmalarında, konuyla ilgili Hz. Peygamber'in, geceleyin kadınları, çocukları ve zayıf durumda olanları Mina'ya göndermesiyle ilgili rivayetleri⁷¹ mutlak olarak yorumlamaları etkili olmuştur.⁷² Çünkü onlara göre söz konusu kimseler özür sahibi sınıfında değerlendirilemezler. Özür sahibi olsalar da haram olan bir fiilin yapılması için mazeret değildir.⁷³

3) Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen bir görüşe ve İmam Buhârî, İbn Teymiyye ile İbn Kayyım'ın Cevziyye'ye göre Müzdelife vakfesi ancak ayın batmasından sonra sahihtir.⁷⁴ Bu görüşe sahip olanlar, Hz. Esmâ'nın kölesi Abdullah'ın konuyla ilgili başından geçen şu olayı delil olarak almaktadırlar: "Hz. Esmâ, akşamla yatsının cemedildiği gece Müzdelife'de konakladı. Bir müddet sonra kalkıp namaz kıldıktan sonra bana şöyle dedi: "Yavrucuğum, ay battı mı? "Hayır!" dedim. Sonra tekrar bir müddet namaz kıldıktan sonra sordu: "Ay battı mı?" "Evet!" deyince, "Öyleyse yola çıkın!" dedi. Biz de Minâ'ya doğru yola çıktık. (Minâ'ya) vardık. Esmâ, cemreyi (büyük şeytanı) taşıladı ve (Minâ'daki) çadırına döndü ve orada sabah namazını kıldı. Kendisine şöyle dedim: "Anacığım, galiba şeytan taşlamayı karanlıkta yaptık." Bana şu cevabı verdi: "Yavrucuğum, Resûlullah (sav), bu konuda kadınlara izin vermiştir."⁷⁵ Yine Atâ b. Ebî Rabâh'tan şöyle rivayet edilmiştir: "Biz, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ ile birlikte sabahın alaca karanlığında Minâ'ya gelmiştik. Kendisine 'Sabahın alaca karanlığında Minâ'ya geldik (bu doğru mu?) deyince: 'Biz, senden daha hayırlı olan bir insanla da böyle yapıyorduk.' diye cevap vermiştir."⁷⁶

4) Mâlikî mezhebine göre güneşin batışı ile doğuşu arasındaki gecenin herhangi bir anında, yükleri bineklerden indirip akşam ile yatsı namazlarını kılacak ve bir şeyler yiyip içecek kadar konaklamak suretiyle vakfe ifa edilmiş olur.⁷⁷ Vakfenin gecenin herhangi bir anında yapılmasının caiz oluşuna Hz. Sevd'e'nin geceleyin izin istediğinde kendisine bu izin verilirken⁷⁸ gecenin herhangi bir kayıtlı kayıtlandırılmaması ile Urve b. Mudarris et-Tâî'den nakledilen hadis delil kabul edilmektedir. Çünkü bu hadiste Hz. Peygamber;

⁶⁴ Örnek için bk. Ebû Dâvud, "Menâsik", 70; Tirmizî, "Hac", 57; Nesâî, "Menâsik", 211.

⁶⁵ Kâsânî, *Bedâi'*, III, 89; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, II, 368; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mütekassit*, 241-242; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 529; Meydânî, *el-Lübâb*, I, 172; Zafer Ahmed Tehânevî, *İ'lâü's-sünen*, X, 141.

⁶⁶ Zafer Ahmed Tehânevî, *İ'lâü's-sünen*, X, 140-141.

⁶⁷ Şel'ân, *en-Nevâzil fi'l-hacc*, 411.

⁶⁸ Kâsânî, *Bedâi'*, III, 89; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mütekassit*, 242.

⁶⁹ Şâfiî, *el-Umm*, I, 233; İmrânî, *el-Beyân*, IV, 324; İbn Kudâme, "el-Muğni", III, 300; İbn Cemâa, *Hidâyetü's-sâlik*, III, 1048; Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 32; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 499; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, III, 300; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye*, II, 58; Buhârî, *Keşşâfü'l-kinâ'*, II, 497; Meydânî, *el-Lübâb*, I, 172; Kal'ecî, *Mevsûat-ü İbrahim en-Nehâi*, I, 413; Kal'ecî, *Mevsûatü Süfyânü's-Sevirî*, I, 331.

⁷⁰ Şâfiî, *el-Umm*, I, 233; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 501; Buhârî, *Keşşâfü'l-kinâ'*, II, 497.

⁷¹ Muvatta', "Hac", 171; Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 300-304; Ebû Dâvud, "Menâsik", 66; Tirmizî, "Hac", 58; Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 214, 222; İbn Mâce, "Menâsik", 62; Dârimî, "Menâsik", 53.

⁷² İmrânî, *el-Beyân*, IV, 324; İbn Kudâme, "el-Muğni", III, 300; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, III, 301.

⁷³ Şel'ân, *en-Nevâzil fi'l-hacc*, 411-412.

⁷⁴ Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 153; İbn Cemâa, *Hidâyetü's-sâlik*, III, 1049; Şel'ân, *en-Nevâzil fi'l-hacc*, 408.

⁷⁵ Muvatta', "Hac", 172; Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 297; Ebû Davud, "Menâsik", 66; Nesâî, "Hac", 214. Hadisin sahih olduğu ifade edilmiştir. Bu hadis Buhârî'de şöyle geçmektedir:

حدثني عبد الله مولى أسماء عن أسماء: أنها نزلت ليلة جمع عند المزدلفة فقامت تصلي فصلت ساعة ثم قالت يا بني هل غاب القمر؟ قلت لا فصلت ساعة ثم قالت هل غاب القمر؟ قلت نعم قالت فارتحلوا فارتحلنا ومضينا حتى رمت الجمرة ثم رجعت فصلت الصبح في منزلها فقلت لها يا بنتاه ما أرانا إلا قد غلسنا قالت يا بني إن رسول الله صلى الله عليه وسلم أذن للظعن

⁷⁶ Muvatta', "Hac", 56; Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 214. Bu hadis Muvatta'da şöyle geçmektedir:

عن عطاء بن أبي رباح: أن مولاة لأسماء بنت أبي بكر أخبرته. قالت: جئنا مع أسماء ابنة أبي بكر منى بغلس. قالت: فقلت لها: لقد جئنا منى بغلس. فقالت: قد كنا نضع ذلك مع من هو خير منك.

⁷⁷ İbn Sahnûn, *el-Müdevvene*, I, 417; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 9; İbn Râşid, *el-Müzheb*, II, 586; Habib b. Tâhir, *el-Fıkhü'l-Mâlikî*, II, 174.

⁷⁸ Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 293; Nesâî, "Hac", 209; İbn Mâce, "Menâsik", 62. Bu hadisin sahih olduğu ifade edilmiştir. Bu hadis Buhârî'de şöyle geçmektedir:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: استأذنت سودة النبي صلى الله عليه وسلم ليلة جمع وكانت ثقيلة ثبطة فأذن لها

"Bizimle bu (sabah) namazını (Müzdelife'de) kılan ve buradan ayrılıncaya kadar da bizimle birlikte, öncesinde de Arafat'ta gündüz veya geceleyin vakfe yapan hacımı tamamlamış, hac menasikini yerine getirmiş olur."⁷⁹ buyurmak suretiyle sadece "Müzdelife'den ayrılıncaya kadar vakfeden" bahsetmekte, fakat gecelemeden bahsetmemektedir. Bundan dolayı vakfenin gecenin her saatinde yapılması caiz olmaktadır.⁸⁰

Malikiler'in ileri sürmüş olduğu bu deliller eleştirilmiştir. Çünkü Hz. Sevde'nin olayında vakfenin gece olduğu belirtilmemiş olsa da, Hz. Esmâ'nın olayında gecenin son üçte birinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca gecenin herhangi bir anında çok kısa bir miktar geceleme yeterli olmuş olsaydı zayıf durumda olanlara izin vermeye ihtiyaç duyulmaz, ayrıca diğer hacılar da oradan ayrılabilirlerdi. Söz konusu rivayetlerde özellikle zayıf durumda olanlar mevzu bahis edilmiştir.⁸¹

VI. MÜZDELİFE VAKFESİNİN SÜRESİ

Müzdelife vakfesinin vakti kadar bu vakfenin ne kadar süreceği konusu da tartışılmıştır. Buna göre:

1) Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîler'e göre vakfenin süresiyle ilgili vâcib olan miktar çok az bir zamandır. Sünnet olan ise vakfenin ortalık iyice ağarınca kadar devam etmesidir. Fakat hiç durmadan oradan geçip gitmek bile yeterlidir.⁸²

2) Ahmed b. Hanbel'den gelen bir görüş ve Râfiî'nin de içinde bulunduğu bir kısım Şâfiî fıkıh âlimine göre vacibin ifa edilebilmesi için gecenin yarısından fazlasının orada geçirilmesi gerekir. Fakat bu görüş mezheb içerisinde sahih kabul edilmemiştir.⁸³ Bu görüşte olan fıkıh âlimleri, yukarıda zikredilen Esmâ bint Ebû Bekir'in rivayetini delil almaktadırlar.⁸⁴ Bu hadisin bir diğer rivayetine göre Hz. Esmâ şöyle demiştir: "Biz Resûlullah döneminde böyle yapardık."⁸⁵ Bu rivayetlerin delil olması, ayın söz konusu günde gecenin son üçte birinde batmış olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar bu görüşte olanlara, buradaki uygulamanın Hz. Esmâ'nın bir içtihadı olduğu ve gecenin yarısının orada geçirilmesinin gecenin tümü yerine geçeceği şeklinde itiraz edilmiş olsa da bu itiraz bu görüşte olan fıkıh âlimleri tarafından muteber kabul edilmemiştir. Çünkü Hz. Esmâ'nın bu içtihadına sahabeden itiraz gelmemiştir.⁸⁶ Yine bu görüşe sahip olanlara göre gecenin ikinci yarısında Müzdelife'den ayrılmanın mubah olduğuna dair bir kayıt yoktur. Bu da gecenin tümünün veya büyük bir kısmının vakfeyle ihya edilmesini gerekli kılmaktadır.

3) Mâlikî mezhebine göre Müzdelife'de aslanan konaklamaktadır. Yani eşyalarını bineğinden indirip bir an beklemektir. Bu yapılmadan gecelenin veya vakfe yapmanın kurban cezasını düşürmeyeceği bu mezhebin görüşüdür. Buna göre gecenin herhangi bir vaktinde konaklayıp Müzdelife'den ayrılan kimseye bir ceza terettüp etmez.⁸⁷

VII. MÜZDELİFE VAKFESİNİN VAKTİ DIŞINDA YAPILMASININ MEŞRÛİYETİ, SEBEPLERİ VE HÜKMÜ

Fıkıh âlimleri zayıf durumda olan kimselerin fecr-i sadıktan önce Mina'ya hareket edebilecekleri konusunda ittifak etmişlerdir.⁸⁸ Fakat fecr-i sadıktan önce gecenin hangi bölümünde bu ruhsatın söz konusu olduğu ve diğer sebepleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür:

1) Mâlikî mezhebine göre akşam namazı vaktinin girmesinden ve eşyalarını bineğinden indirip bir an bekledikten sonra kişinin ister bir özrü bulsun isterse bulunmasın gecenin herhangi bir vakti Müzdelife'den ayrılması caizdir.⁸⁹ Bunun yanında Arafat vakfesini yapıp Müzdelife'de geceleme yetişemeyen kimsenin tümüyle vakfe yapmayı terk etmesi caiz olup bundan dolayı herhangi bir ceza terettüp etmez.⁹⁰ Fakat hac yöneticisiyle birlikte buradan ayrılmak daha uygundur. Kadın ve çocukların ise, konuyla ilgili rivayetlerden dolayı⁹¹ hac yöneticisinden önce ayrılmaları faziletin eksilmesine sebep değildir.⁹² Mâlikî mezhebinin bu görüşünün dayandığı deliller yukarıda zikredilmiştir.

⁷⁹ Ebû Dâvud, "Menâsik", 70; Tirmizî, "Hac", 57; Nesâî, "Menâsik", 211.

⁸⁰ Habib b. Tâhir, *el-Fıkhü'l-Mâlikî*, II, 174.

⁸¹ Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 416.

⁸² Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 499; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, III, 300; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mütekassıt*, 242; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 529.

⁸³ Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 153; İbn Cemâa, *Hidâyetü's-sâlik*, III, 1049; Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 408.

⁸⁴ Muvatta', "Hac", 172; Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 297; Ebû Davud, "Menâsik", 66; Nesâî, "Hac", 214. Hadisin sahih olduğu ifade edilmiştir.

⁸⁵ Muvatta', "Hac", 172; Müslim, "Hac", 297; Ebû Davud, "Menâsik", 66; Nesâî, "Hac", 214.

⁸⁶ Şel'ân, *en-Nevoâzil fi'l-hacc*, 410.

⁸⁷ İbn Sahnûn, *el-Müdevvene*, I, 417; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 9; Karâfi, *Zahîre*, III, 263; İbn Râşid, *el-Müzzeheb*, II, 586; İbn Ferhûn, *İrşâdü's-sâlik*, I, 296; Habib b. Tâhir, *el-Fıkhü'l-Mâlikî*, II, 174.

⁸⁸ İbn Kudâme, "el-Muğni", III, 300.

⁸⁹ İbn Sahnûn, *el-Müdevvene*, I, 417; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, XIII, 9; Karâfi, *Zahîre*, III, 263; İbn Râşid, *el-Müzzeheb*, II, 586; İbn Ferhûn, *İrşâdü's-sâlik*, I, 296; Habib b. Tâhir, *el-Fıkhü'l-Mâlikî*, II, 174. Mâlikî mezhebinin konuyla ilgili delilleri "Müzdelife Vakfesinin Vakti" başlığı altında ele alınmıştır.

⁹⁰ İbn Cemâa, *Hidâyetü's-sâlik*, III, 1050.

⁹¹ Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 304; Muvatta', "Hac", 171; Dârimî, "Menâsik", 53.

⁹² İbn Ferhûn, *İrşâdü's-sâlik*, I, 298.

2) Hanefî mezhebine göre Müzdelife vakfesinin özürsüz olarak terk edilmesi veya vakti dışında yapılması sebebiyle bir küçükbaş hayvanın ceza olarak kesilmesi gerekir. Çünkü Müzdelife vakfesi vaciptir. Vacibin de özürsüz olarak terk edilmesi sebebiyle ceza gerekir.⁹³ Fakat vakfenin bir özür sebebiyle vakti dışında yapılması veya terk edilmesinden dolayı herhangi bir ceza ve ibadette eksiklik söz konusu olmaz.⁹⁴ Bu özürler arasında zayıflık, yaşlılık, hastalık, bir an evvel Minâ'ya ulaşma ihtiyacı ve kadının maruz kaldığı izdiham, Arafât vakfesinin geç yapılması ve dolayısıyla Müzdelife vakfesine vaktinde yetişilememesi gibi hususlar zikredilmektedir.⁹⁵

Hanefî mezhebinin konuyla ilgili delilleri şunlardır:

a) Sâlim b. Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiğine göre: "İbn Ömer, ailesinin zayıf olanlarını önceden yola çıkarırdı. Onlar da Müzdelife'de Meş'ar-i Haram'ın yanında geceleyin vakfe yaparlar ve bildikleri dualarla Allah'ı zikrederlerdi. Daha sonra imam vakfe yapmadan ve Müzdelife'den ayrılmadan yola çıkarlardı. Bir kısmı sabah namazını kılmak için söz konusu vakitte, bir kısmı da sabah namazını kıldıktan sonra Minâ'ya gelirdi. Cemrelerin olduğu yere geldiklerinde de, cemreyi (büyük şeytanı) taşlarlardı." Abdullah b. Ömer daha sonra şöyle demiştir: "Resûlullah (sav), böyle kimseler hakkında ruhsat vermiştir."⁹⁶

Aynı olay Muvatta'da Sâlim ve kardeşi Ubeydullah'tan rivâyet edildiğine göre; "Babaları İbn Ömer, ailesinin zayıflarını ve çocukları Müzdelife'den, önceden yola çıkarırdı. Onlar da, sabah namazlarını Minâ'da kılarlar ve henüz halk gelmeden taşlamayı yaparlardı."⁹⁷

b) Abdullah b. Abbas, kendisinin de yer aldığı bir olayı şu şekilde rivayet etmiştir: "Resûlullah (s.a.v.) beni, Müzdelife'den (Minâ'ya) geceleyin göndermiştir."⁹⁸

Diğer bir rivayette şöyle demiştir: "Ben, Hz. Peygamber'in, Müzdelife gecesinde, ailesinin zayıf olan fertleri ile birlikte önden gönderdiği kişilerdenim."⁹⁹

Bir diğer rivayette şöyle demiştir: "Resûlullah beni, sabahın seherinde, eşyaları ile birlikte Müzdelife'den (Mina'ya) gönderdi."¹⁰⁰

Diğer bir rivayette ise İbn Abbas şöyle demiştir: "Resûlullah beni, aile fertlerinin zayıfları ile birlikte yola çıkardı. Biz, sabah namazını Mina'da kıldık, sonra cemreyi (büyük şeytanı) taşladık."¹⁰¹

Bütün bu rivayetlerde, Hz. Peygamber'in, Abdullah b. Abbas'ı ailesinin zayıf fertleri ile birlikte imsaktan sonra vakfe yapmadan geceleyin Minâ'ya gönderdiği anlaşılmaktadır. Bu sırada Abdullah b. Abbas'ın 12 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir.

c) İbn Abbas bir başka rivayette şöyle demiştir: "Müzdelife gecesinde Resûlullah, biz Abdulmuttalib'in çocuklarını merkeplerle (kalabalıktan önce Minâ'ya) önden gönderdi. Bu sırada Resûlullah uyluklarımıza vuruyor ve şöyle diyordu: "Yavrularım, güneş doğmadan şeytanı taşlamayın!"¹⁰² Diğer bir rivayetine göre ise: "Resûlullah, âilesinin zayıf fertlerini (kalabalıktan önce Mina'ya) sabahın karanlığında önden gönderir ve kendilerine güneş doğmadan şeytanı taşlamamalarını emrederdi."¹⁰³

d) Hz. Âişe'nin rivayetine göre: "Müzdelife gecesinde Sevde, (Minâ'ya erkenden yola çıkmak için) Hz. Peygamber'den izin istedi. Sevde, kiloluymuş ve ağır hareket edebiliyordu. Resûlullah da kendisine izin verdi."¹⁰⁴

Hz. Âişe diğer bir rivayette şöyle demiştir: "Müzdelife'ye gittik. Sevde, insan kalabalığından önce yola çıkmak için Hz. Peygamber'den izin istedi. Kendisi ağır aksak hareket edebilen bir kadındı. Resûlullah ona izin verdi. O da insan kalabalığından önce yola çıktı. Biz ise sabaha kadar Müzdelife'de kaldık. Sabah olunca da Hz. Peygamber'le

⁹³ Kâsânî, *Bedâi'*, III, 89; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mütekassit*, 242.

⁹⁴ Kâsânî, *Bedâi'*, III, 89; Merğînânî, *Hidâye*, I, 177; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, II, 368; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mütekassit*, 241.

⁹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; Merğînânî, *Hidâye*, I, 177; Aynî, *el-Binâye*, IV, 123; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, II, 368; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye*, II, 58; Abdülganî el-Mekkî, *İrşâdü's-sârî*, 241-242.

⁹⁶ Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 304. Hadis Buhârî'de şu şekilde geçmektedir:

قال سالم : وكان عبد الله بن عمر رضي الله عنهما يقدم ضعفة أهله فيقفون عند المشعر الحرام بالمزدلفة ليل فيذكرون الله ما بدا لهم ثم يرجعون قبل أن يقف الإمام وقيل أن يدفع فمهم من يقدم منى لصلاة الفجر ومنهم من يقدم بعد ذلك فإذا قدموا رموا الجمره . وكان ابن عمر رضي الله عنهما يقول أرخص في أولئك رسول الله صلى الله عليه و سلم

⁹⁷ Muvatta', "Hac", 171.

⁹⁸ Buhârî, "Hac", 98. Tirmizî bu hadiste hata olduğunu belirtmiştir. Çünkü sahih rivayet zincirinde Fazl b. Abbâs bulunmamaktadır. Bu hadis Buhârî'de şöyle geçmektedir:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : بعثني رسول الله صلى الله عليه و سلم من جمع ليل

⁹⁹ Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 300, 301, 302; Ebû Dâvud, "Menâsik", 66; İbn Mâce, "Menâsik", 62. Hadisin sahih olduğu ifade edilmiştir. Bu hadis Buhârî'de şöyle geçmektedir:

سمع ابن عباس رضي الله عنهما يقول: أنا ممن قدم النبي صلى الله عليه و سلم ليلة المزدلفة في ضعفة أهله

¹⁰⁰ Müslim, "Hac", 303; Tirmizî, "Hac", 58.

¹⁰¹ Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 214.

¹⁰² Ebû Dâvud, "Menâsik", 66; Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 222; İbn Mâce, "Menâsik", 62. Hadisin sahih olduğu ifade edilmiştir. Bu hadis Ebû Dâvud'da şöyle geçmektedir:

عن ابن عباس قال قدمنا رسول الله ﷺ ليلة المزدلفة أغيلمة بني عبد المطلب على حمرات فجعل يلطخ أفضاننا ويقول "أبيتي لا ترموا الجمره حتى تطلع الشمس"

¹⁰³ Ebû Dâvud, "Menâsik", 66; Tirmizî, "Hac", 58. Tirmizî bu hadisin hasen sahih olduğunu ifade etmiştir. Bu hadis Ebû Dâvud'da şöyle geçmektedir:

عن ابن عباس قال كان رسول الله ﷺ يقدم ضعفاء أهله بغلس ويأمرهم يعني لا يرمون الجمره حتى تطلع الشمس

¹⁰⁴ Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 293; Nesâî, "Hac", 209; İbn Mâce, "Menâsik", 62. Bu hadisin sahih olduğu ifade edilmiştir. Bu hadis Buhârî'de şöyle geçmektedir:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: استأذنت سودة النبي صلى الله عليه و سلم ليلة جمع وكانت ثقيلة ثبطة فأذن لها

birlikte yola çıktık. Fakat Sevde gibi ben de Resûlullah'tan (sav) izin istemiş olsaydım, bu durum, beni her şeyden daha fazla sevindirecekti.”¹⁰⁵

Bir başka rivayette Hz. Âişe şöyle demiştir: “Sevde, kilolu ve ağır yürüyen bir kadındı. Müzdelife'den geceleyn ayrılmak için Resûlullah'tan (sav) izin istedi. Hz. Peygamber de kendisine izin verdi.” Daha sonra Hz. Âişe; “Keşke Sevde gibi ben de Resûlullah'tan (sav) izin isteseydim.” diye hayıflandı.” Hz. Âişe, imamla birlikte oradan ayrıldı.¹⁰⁶

Diğer bir rivayette de şöyle demiştir: “Sevde nasıl izin istediye ben de Resûlullah'tan (sav) izin isteyip sabah namazını Minâ'da kılmayı ve insanlar gelmeden şeytanı taşlamayı isterdim.” Hadisin ravisi Kasım, Hz. Âişe'ye şöyle dediğini ifade etmiştir: “Sevde, Resûlullah'tan izin istedi mi?” Hz. Âişe de kendisine şöyle cevap vermiştir: “Evet! O, kiloluydu ve yavaş yürüyen bir kadındı. Resûlullah'tan (sav) izin istedi ve O da kendisine izin verdi.”¹⁰⁷

e) Hz. Âişe'den gelen bir başka rivayete göre: “Hz. Peygamber Ümmü Seleme'yi kurban bayramının birinci gecesinde (Müzdelife'den Mina'ya) gönderdi. O da şeytanı imsaktan önce taşıdı ve ziyaret tavafi yapmaya gitti. Söz konusu bu gün Ümmü Seleme'nin, Resûlullah ile olan nöbet günüyüdü.”¹⁰⁸

f) Hz. Âişe'den gelen bir rivayet de şu şekildedir: “Resûlullah, hanımlarından birisine geceleyn Müzdelife'den Mina'daki akabe cemresine gitmesini, büyük şeytanı taşlamasını ve ardından konaklamasını emretmiştir.” Bu hadisi rivayet eden raviye göre Atâ b. Ebî Rebâh ölünceye kadar Müzdelife vakfesini bu şekilde yapmıştır.¹⁰⁹

g) Ümmü Habîbe'den rivayet edildiğine göre; “Hz. Peygamber, kendisini Müzdelife'den Minâ'ya geceleyn yollamıştır.”¹¹⁰

h) Mâlik b. Enes kendisine ulaşan habere göre şöyle söylemiştir: “Talha b. Ubeydullah, hanımlarını ve çocuklarını Müzdelife'den Minâ'ya önceden gönderiyordu.”¹¹¹

ı) Fatıma bintü'l-Münzir: “Müzdelife'de Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'nın kendisine ve yanındakilere sabah namazını kıldırarak kişiye, namazı imsaktan hemen sonra kıldırmasını emrederken, ardından da devesine binip vakfe yapmadan (muhtemelen önceden yapmış olduğu için) Minâ'ya giderken gördüğünü” haber vermiştir.¹¹²

Bütün bu rivayetler gösteriyor ki Hz. Peygamber, zayıflık durumu sebebiyle Müzdelife vakfesinin geceleyn yapılmasına müsaade etmiştir. Hanefiler de buradan hareketle zayıflık kapsamı içerisine giren sebeplerin genişletilmesi cihetine gitmişlerdir. Kanaatimize göre söz konusu bu ruhsatın özellikle can emniyetinin söz konusu olduğu durumlarda daha geniş bir şekilde kullanılması kaçınılmazdır. Ayrıca Hz. Sevde'nin durumundan hareketle izin istememiş olmasına Hz. Âişe'nin hayıflanması, bu ruhsatın bütün kadınlar için geçerli olacağı düşüncesini ortaya koymaktadır.

3) Şâfiî mezhebine göre belli sebeplerin tahakkuku durumunda Müzdelife'de geceleme ve vakfe yapma menasiki vakti dışında yapılabilir veya terk edilebilir. Bundan dolayı bir ceza gerekmez.¹¹³ Bu sebepler arasında Arafat'ta vakfe yapmak veya Kâbe'de ziyaret tavafi ile meşgul olmak, can ya da mal tehlikesinin olması, refakati altında hasta bulunması, kaçan köleyi araması veya kadınların hayız veya nifas ihtimaline binaen Müzdelife vakfesini gece yarısından önce yapıp tavaf için Mekke'ye gitme ihtiyacı hissetmesi gibi hususlar zikredilmektedir. Bu gibi sebeplerle Müzdelife'de gecelemenin ve vakfe yapmanın vakti dışında yapılması veya tümüyle terk edilmesi caiz olup ceza gerekmez.¹¹⁴ Fakat zayıf durumda olanların ve kadınların ancak gece yarısından sonra Müzdelife'den ayrılmaları caizdir. Şâfiîler'in gece

¹⁰⁵ Buhârî, “Hac”, 98; Dârimî, “Menâsik”, 53. Bu hadis Buhârî'de şöyle geçmektedir:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: نزلنا المزدلفة فاستأذنت النبي صلى الله عليه وسلم سودة أن تدفع قبل حطمة الناس وكانت امرأة بطينة فأذن لها فدفعت قبل حطمة الناس وأقمنا حتى أصبحنا نحن ثم دفعنا بدفعه فلأن أكون استأذنت رسول الله صلى الله عليه وسلم كما استأذنت سودة أحب إلي من مفروح به

¹⁰⁶ Müslim, “Hac”, 294. Bu hadis Müslim'de şöyle geçmektedir:

عن عائشة قالت كانت سودة امرأة ضخمة ثبطة فاستأذنت رسول الله صلى الله عليه وسلم أن تفيض من جمع بليل فأذن لها فقالت عائشة: فليتي كنت استأذنت رسول الله صلى الله عليه وسلم كما استأذنت سودة وكانت عائشة لا تفيض إلا مع الإمام

¹⁰⁷ Müslim, “Hac”, 295; Nesâî, “Menâsikü'l-hac”, 214. Bu hadis Müslim'de şöyle geçmektedir:

عن عائشة قالت وددت أني كنت استأذنت رسول الله صلى الله عليه وسلم كما استأذنته سودة فأصلي الصبح بمنى فأرمني الجمره قبل أن يأتي الناس فقيل لعائشة فكانت سودة استأذنته؟ قالت نعم إنها كانت امرأة ثقبلة ثبطة فاستأذنت رسول الله صلى الله عليه وسلم فأذن لها

¹⁰⁸ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 66; Muvatta, “Hac”, 173. Hadisin zayıf olduğu ifade edilmiştir. Bu hadis Ebû Dâvud'da şöyle geçmektedir:

عن عائشة أنها قالت أرسل النبي ﷺ بأم سلمة ليلة النحر فرمت الجمره قبل الفجر ثم مضت فافاضت وكان ذلك اليوم الذي يكون رسول الله ﷺ تعني عندها

¹⁰⁹ Nesâî, “Menâsikü'l-hac”, 223.

¹¹⁰ Müslim, “Hac”, 298; Nesâî, “Hac”, 208; Dârimî, “Menâsik”, 53. Bu hadis Müslim'de şöyle geçmektedir:

أنه دخل على أم حبيبة فأخبرته أن النبي صلى الله عليه وسلم بعث بها من جمع بليل

¹¹¹ Bu hadis Muvatta'da şöyle geçmektedir:

عن مالك انه بلغه: ان طلحة بن عبيد الله كان يقدم نساءه وصبياته من المزدلفة إلى ملى

¹¹² Muvatta, “Hac”, 175. Bu hadis Muvatta'da şöyle geçmektedir:

عن فاطمة بنت المنذر أخبرت: انها كانت ترى أسماء بنت أبي بكر بالمزدلفة تأمر الذي يصلي لها ولأصحابها الصبح. يصلي لهم الصبح حين يطلع الفجر ثم تركب فتسير إلى منى ولا تقف.

¹¹³ Nevevî, Mecmû', VIII, 153.

¹¹⁴ İbn Kudâme, “el-Muğni”, III, 300; Nevevî, Mecmû', VIII, 153, 156; İbn Cemâa, Hidâyetü's-sâlik, III, 1050; Şirbînî, Muğni'l-muhtâc, I, 500; Şebrâmelsî, Hâşiye, III, 300.

yarısından sonra kadın ve zayıfların ayrılmasına müsaade etmeleri, konuyla ilgili nasları mutlak olarak yorumlamaları¹¹⁵ ve izdiham oluşmadan şeytanı rahatça taşlamayı sağlamak istemelerinden dolayıdır.¹¹⁶

4) Hanbelî mezhebine göre özürlü veya özürsüz olarak vakfenin terk edilmesi durumunda küçükbaş bir hayvanın ceza olarak kesilmesi gerekmektedir. Vakfenin bilmeden veya unutarak terk edilmesi sonucu değiştirmez. Çünkü onlara göre unutmama, yapılan bir fiilin yok kabul edilmesi için mazeret teşkil etmekte, yapılmayan bir fiilin var kabul edilmesi için bir mazeret teşkil etmemektedir. Bununla birlikte su taşıma veya hayvanların çobanlığını yapma gibi hacıların hizmetiyle meşgul olma dolayısıyla vakfe veya geceleminin terk edilmesi durumunda ceza terettüp etmez.¹¹⁷ Çünkü Hz. Peygamber, hayvanların çobanlığını yapan ve su taşıma işini üstlenen kimselere Müzdelife’de gecelememek konusunda ruhsat vermiştir.¹¹⁸ Bu durumda hacıların su ihtiyacının karşılanması veya hayvanların muhafaza edilmesindeki ihtiyaçtan dolayı meşakkat söz konusu olmakta, meşakkat da kolaylığı gerekli kılmaktadır.¹¹⁹

Hasta gibi kendilerine hizmet edilmesine ihtiyaç duyulan özürülülere hizmet edecek kişiler, emniyet görevlileri ve sağlık ekibi için Müzdelife vakfesini terk etmenin (veya vaktinden önce yapmanın) caiz olup olmayacağı da mevzu bahis edilmiştir. Bu durumu su taşıyan ve hayvanların çobanlığını yapan kimselere kıyas edenlere göre bütün bu kimseler için de Müzdelife vakfesinin vücubiyeti düşmektedir.¹²⁰

Konuyla ilgili rivayetler ve fıkıh âlimlerinin görüşleri değerlendirildiği zaman Hz. Peygamber’in, geceleyin Müzdelife’ye geldiği, orada konakladığı, sabah namazından sonra vakfe yapıp güneş doğmadan Minâ’ya hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bazı sebeplerin tahakkuku durumunda ittifakla geceleminin veya vakfenin terk edilmesi ya da vakti dışında yapılması caizdir. Fakat bu sebeplerin ne olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Hac birçok fiilin birleşmesinden teşekkül eden bir ibadet olması ve bu fiillerin günlere yayılması sebebiyle, kanaatimize göre mükellefin bu fiilleri yerine getirebilmesi için kuvvet ve sıhhatinin tüketilip geri kalan ibadetleri yapmaktan geri kalmaması gerekir. Bunun için de kişinin hasta olup da şeytan taşlama ve ziyaret tavafi gibi fiillerin yerine getirilmesinden engellenmemesi için öncesinde kendilerine kolaylaştırıcı uygulamalarda bulunulmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla Hz. Peygamber’in zayıf durumda olanlara Müzdelife’yi erken terk etmelerine müsaade etmesi bu gayeyi gerçekleştirmeye matuftur. Ayrıca ibadetlerin büyük meşakkâtlerle yerine getirilmesi ibadetten alınan lezzeti azaltacaktır. Hz. Peygamber’in uygulaması buna yönelik bir önlem mahiyeti de taşımaktadır.

VIII. İZDİHAMIN MÜZDELİFE VAKFESİNİN VAKTİ DIŞINDA YAPILMASINA ETKİSİ

Günümüzde hac ibadetinin bütün hükümleriyle yerine getirilmesinin önündeki en büyük engelin ve can kayıplarının meydana gelmesinin en büyük sebebinin izdiham olması hasebiyle bu başlığa özellikle yer verilmesi uygun görülmüştür. İzdiham, insanların sınırlı bir alanda daralması ve sıkışması anlamlarına gelmektedir.¹²¹ Doğal olarak bu durum insanların sıkıntı, meşakkât ve zorluk çekmelerine sebebiyet vermektedir. Oysa İslam dini, kullara zorluğu ve meşakkâti asla amaçlamamaktadır.¹²² İzdiham sebebiyle söz konusu olan zorluk ve sıkıntının en fazla yaşandığı ibadet ise hiç şüphesiz hacdir.

İzdihamın, Müzdelife vakfesini vakti dışında yapmaya veya tümünden terk etmeye mazeret teşkil edip etmeyeceği tartışılmıştır. Bununla ilgili şu görüşler ortaya çıkmıştır:

1) Şâfiî ve Hanbelî mezhebi¹²³ ile Hanefî mezhebindeki zayıf bir görüşe göre mutlak olarak izdiham Müzdelife vakfesinin terk edilmesi veya vaktinin dışında yapılması için bir özürdür. Nitekim İbn Nüceym, Burhâneddin el-Buhârî’nin (ö. 616/1219) erkekler için de izdihamı özür kabul ettiğini ifade etmektedir.¹²⁴ İbn Âbidîn, bu konuya yer vermekte, Burhâneddin el-Buhârî’nin görüşüne göre erkeklere de yönelik olan ruhsatın, şeytan taşlamaya da şamil olabileceğini ifade etmektedir. Fakat bu durumda, günümüzde izdiham kaçınılmaz olduğundan vâcib olan Müzdelife vakfesinin tamamen düşmesi gibi bir durumun ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. İbn Âbidîn değerlendirmesinin devamında, en güzel uygulamanın, buradaki ruhsatın kadınlara tahsis edilmesinin olduğunu ileri sürmektedir.¹²⁵

¹¹⁵ Buhârî, “Hac”, 98; Müslim, “Hac”, 304; Muvatta’, “Hac”, 171; Dârimî, “Menâsik”, 53.

¹¹⁶ Nevevî, *Mecmû’*, VIII, 156; Şirbîni, *Muğni’l-muhtâc*, I, 500.

¹¹⁷ İbn Kudâme, “*el-Muğni’*”, III, 357; İbn Cemâa, *Hidâyetü’s-sâlik*, III, 1050; Zerkeşi, *Şerh*, III, 335.

¹¹⁸ Muvatta’, “Hac”, 21, 218; Ebû Dâvud, “*Menâsik*”, 78; Nesâî, “Hac”, 225; İbn Mâce, “*Menâsik*”, 67; Ahmed b. Hanbel, V, 450. Bu hadis Ebû Dâvud’da şöyle geçmektedir:

أن رسول الله ﷺ رخص لرعاء الإبل في البيوتة يرمون يوم النحر ثم يرمون الغد ومن بعد الغد بيومين ويرمون يوم النفر

¹¹⁹ İbn Kudâme, “*el-Muğni’*”, III, 357.

¹²⁰ İbn Kudâme, “*el-Muğni’*”, III, 357; Zerkeşi, *Şerh*, III, 335; Hâlid Abdullah, “*ez-Zihâm ve eseruhu*”, sy. 5 (Şevval, 1428), 57-58.

¹²¹ İbn Mânzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “z-h-m” maddesi, XII, 262.

¹²² Mâide, 5/6; Hac, 22/78.

¹²³ Şel’ân, *en-Nevâzil fi’l-hacc*, 431-432.

¹²⁴ İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik*, II, 368. İbn Nüceym ve ondan hareketle birçok fıkıh kaynağı her ne kadar Burhâneddin el-Buhârî için bu açıklamayı yapıyor olsa da, Muhitü’l-Burhânî’de böyle bir kayda rastlanamamıştır. Bilakis ilgili yerde Arafat için izdihamdan bahsedilmekte, güneş batmadan önce Arafat’tan ayrılıp da Arafat’ın sınırlarını terk etmedikçe ceza kurbanının gerekmeyeceği ifade edilmektedir.

¹²⁵ İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, III, 529-530.

Bu görüşe sahip olan fıkıh âlimlerine göre gerçekleşmesi galip zan mesabesinde olan izdiham, bir özür teşkil etmektedir. Çünkü izdiham normalin üstünde bir meşakkat olup bu tür meşakkatler sebebiyle dinde kolaylaştırmalara gidilmiştir.¹²⁶ Hz. Peygamber'in de zayıf durumda bulunanlara geceleyin önceden Müzdelife'yi terk etmelerine izin vermesi, başka ihtimalleri de taşımakla birlikte izdiham sebebiyle oluşabilecek zarar sebebiyledir.¹²⁷

2) Hanefî mezhebinin hâkim görüşüne göre hastalık, zayıflık veya kadının maruz kaldığı izdiham sebebiyle Müzdelife vakfesinin vakti dışında yapılması caiz olup bu durumda ceza söz konusu olmamaktadır.¹²⁸ Fakat izdiham erkekler için bir özür değildir. Çünkü izdihamın bu mekânda gerçekleşmesi kesindir. Bundan dolayı da Müzdelife vakfesinin vücubiyetinin tümünden düşme durumu söz konusudur. Ayrıca izdiham vakfe için özür kabul edilmiş olursa, tavaf ve sa'y için de özür kabul edilmelidir. Hâlbuki bu görüşte olan yoktur.

Fakat bu görüşe sahip olanların ileri sürmüş oldukları deliller eleştiriye tabi tutulmuştur. Çünkü sa'y ve tavaf ile Müzdelife vakfesi farklıdır. Vakfe için muayyen bir vakit bulunmakla birlikte sa'y ve tavaf için böyle bir vakit yoktur. Bu da izdihamdaki normalin üstünde olan meşakkati normal seviyeye düşürmektedir. Tarihteki ölüm vakalarının şeytan taşlamalarda gerçekleşmesi de bu durumu göstermektedir. Bu açıdan zarar görmenin sadece kadına hasredilmesi doğru değildir. Erkeklerin de böyle bir zararla karşı karşıya kalmaları ve neticesinde can ve mal kaybı tehlikesinin olması durumunda ruhsat hükümlerinin uygulanması gerekir.

Hz. Peygamber'in zayıf kimseleri bazı rivayetlere göre "insan kalabalığından önce",¹²⁹ diğer bazı rivayetlere göre ise "insanlar gitmeden önce"¹³⁰ geceleyin Mina'ya göndermesi, izdihamdan zarar görecektir olanlar için önlem alma kabiliyetinde bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Buna göre günümüzde de hem Müzdelife vakfesinin yapılmasını temin edecek, hem de izdihamlar sebebiyle oluşacak can ve mal kayıplarını önleyecek uygulamaların yapılması Hz. Peygamber'in bu amacına uygun düşmektedir.

SONUÇ

Müzdelife vakfesinin haccın menasikinden olduğu konusunda ittifak vardır. Fakat hükmü konusunda ihtilaf edilmiştir. Fıkıh âlimlerinin kahir ekseriyetine göre vaciptir. Terk edilmesi durumunda bir küçükbaş hayvanın kurban edilmesi gerekir. Çok az sayıdaki fıkıh âlimine göre rükûn, yine azınlıkta kalan diğer bir kısım fakihe göre sünnettir. Bütün âlimler vakfeden ayrı olarak Müzdelife'de geceleme haccın fiillerinden kabul etmiş ve hükmü konusunda farz, vacib ve sünnet olmak üzere üç farklı görüş ortaya koymuşlardır.

Hacda Türkiye'den, hatta İslam ülkelerinin çoğu yerinden giden hacıların uygulamasına bakıldığı zaman Müzdelife vakfesinin gecenin ilk yarısında yapıldığı, ardından da Mina'ya gidip şeytanın taşlandığı görülmektedir. Buna göre ilk bakışta vakfenin sadece Mâlikî mezhebine göre sahih olma durumu söz konusu olmaktadır. Çünkü Mâlikî mezhebine göre vakfenin vakti güneşin batışından doğuşuna kadar olan zaman dilimidir. Diğer mezheplere göre bir küçükbaş hayvanın kurban edilmesi, hatta Müzdelife'de geceleme ve vakfeyi rükûn kabul edenlere göre haccın fasid olması söz konusu olmaktadır. Çünkü Hanbelî ve Şâfiî mezhebine göre vakfe gecenin ikinci yarısı, Hanefî mezhebine göre ise imsak vaktiyle güneşin doğuşuna kadar devam eden zaman dilimi içerisinde sahih olur. Fakat fıkıh mezhepleri, Hz. Peygamber'in uygulamasından hareketle Müzdelife vakfesinin terk edilebilmesi veya vakti dışında yapılabilmesiyle ilgili çeşitli sebepler zikretmişlerdir. Mâlikî mezhebi vakfenin vaktini akşam namazının vaktinden güneşin doğuşuna kadar olmak üzere oldukça geniş tuttuğu için, bu mezhebin görüşüne göre bir problemle karşılaşılması neredeyse mümkün gözükmemektedir. Hanefî mezhebi, vakfeyi terk veya vakti dışında yapmayı gerektiren sebepleri diğer mezheplere oranla daha geniş tutmuş ve zayıflık, yaşlılık, hastalık, bir an evvel Minâ'ya ulaşma ihtiyacı ve kadının maruz kaldığı izdiham, Arafât vakfesinin geç yapılması ve dolayısıyla Müzdelife vakfesine vaktinde yetişilememesi gibi durumlarda vakfenin terk edilebileceği veya vakti dışında yapılabileceğine hükmetmiştir. Şâfiî mezhebine göre ise Arafât'ta vakfe yapmak veya Kâbe'de ziyaret tavafı ile meşgul olmak, can, mal tehlikesi, refakati altında hasta bulunması, kaçan köleyi araması veya kadınların hayız veya nifas ihtimaline binaen Müzdelife vakfesini gece yarısından önce yapıp tavaf için Mekke'ye gitme ihtiyacı hissetmesi durumlarında vakfenin terk edilmesi veya vakti dışında yapılması caiz olur. Bu anlamda bu çerçeveyi en dar tutan Hanbelî mezhebi olmuştur. Onlara göre vakfenin yapılmaması ve vakti dışında yapılması ancak su taşıma veya hayvanların çobanlığını yapma gibi hacıların hizmetiyle meşgul olma durumlarında geçerli olur. Ayrıca fıkıh âlimlerinin çoğunluğuna göre

¹²⁶ Bakara, 2/286; Hac, 33/78.

¹²⁷ Şel'ân, *en-Nevâzil fi'l-hacc*, 431-432.

¹²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 63; Merğînânî, *Hidâye*, I, 177.

¹²⁹ Buhârî, "Hac", 98; Dârimî, "Menâsik", 53.

¹³⁰ Nesâî, "Hacc", 214.

izdiham, Müzdelife vakfesinin vakti dışında yapılması için bir sebep teşkil etmektedir. Hanefiler’de bu istikamette zayıf bir görüş olsa da, hâkim görüşe göre izdiham kadınlara has bir özürdür.

Günümüzde, hacıların aynı anda Minâ’ya hareket edecek olması ölüm tehlikesini ciddi anlamda beraberinde taşımaktadır. Nitekim geçmişte izdiham sebebiyle kadın ve erkek olmak üzere birçok kişi ölmüştür. Bundan dolayı zayıf durumda olmaları sebebiyle kadınlara tanınan ruhsatın, günümüzde büyük kalabalıklarda erkekler için de söz konusu olduğu, kadın erkek ayırt edilmeksizin ölümle karşı karşıya kalındığı için kanaatimize göre erkeklere de bu ruhsatın tanınması mezhebin genel ilkelerine uygundur. Çünkü mezheplerin, Müzdelife vakfesinin terk edilmesi veya vakti dışında yapılmasıyla ilgili zikrettikleri sebeplere bakıldığı zaman hacı adaylarının hac ibadetini ve can güvenliğini tehlikeye atacak hususları bertaraf etmeye çalıştıkları müşahede edilmektedir. Bu konuda çerçeveyi en dar tutan Hanbelî mezhebinin bile bu endişe ile birtakım ruhsatlar saydıkları görülmektedir. Günümüzde Müzdelife vakfesinin geniş vakitte yapılması, yani akşam namazının vakti ile güneşin doğuşu arasındaki vakit içerisinde yapılması hacıların hac ibadetini güven içerisinde yapmaları, can ve mal emniyetlerinin sağlanması açısından bir ihtiyaç, hatta zarûret arz etmektedir. Araştırmamız neticesinde bu uygulamanın Hz. Peygamber’in sünnetine de muhalefet teşkil etmediği sonucuna ulaşılmıştır. Hatta zayıf durumda olanları diğerlerinden ayırıp geceleyin Minâ’ya göndermesindeki amaca bakıldığı zaman, onun sünnetiyle mutabakat arz ettiği görülür. Bu durumda Müzdelife vakfesinin tümünden terk edilmesi de önlenmiş olur.

KAYNAKÇA

- ABDÜLGANÎ, Hüseyin b. Muhammed Sa’îd el-Mekkî. *İrşâdû’s-sârî ilâ Menâsik-i Molla Aliyyi’l-Kârî*. Beyrut: Dâru’l-küttübî’l-ilmîyye, 1998.
- ALÎ el-KÂRÎ, Ebû’l-Hasen Nürüddîn Ali b. Sultan Muhammed (ö. 1014/1605). *el-Meslekü’l-mütekassit fi’l-menseki’l-mütavassit*. Beyrut: Dâru’l-küttübî’l-ilmîyye, 1998 (İrşâdû’s-sârî baskısıyla).
- *Fethu bâbi’l-inâye fi şerhi Kitâbi’n-Nükâye*. Beyrut: Dâru’l-küttübî’l-ilmîyye, 2009.
- AYNÎ, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451). *el-Binâye fi şerhi’l-Hidâye*. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1990.
- BUHÛTÎ, Mansur b. Yunus (ö. 1051/1641). *Keşşâfû’l-kinâ’ an metni’l-İknâ’*. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1982.
- CESSÂS, Ebû Bekir er-Râzî (ö.370/981). *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*. (Thk. İsmetullah İnâyetullah). Dâru’l-beşâiri’l-İslâmîyye-Dâru’s-sirâc, Beyrut: 1431/2010.
- CÛRCÂNÎ, Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif (ö. 816/1413). *Kitâbü’t-ta’rifât*. (thk. Abdülmün’im el-Hafenî). Kahire: Dâru’-reşâd, 1991.
- GÛRKAN, Menderes. “*Vakfe*”. İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, XL, 463-465, 2012.
- FERRA, Ebu Ya’lâ (ö.458/1066). *el-Mesâilü’l-fikhîyye min kitâbir’-rivâyeteyn ve’l-vecheyn*. Riyad: Mektebetü’l-me’ârif, 1985.
- HABİB b. Tâhir, *el-Fikhu’l-Mâlikî ve edilletüh*. Müessesetü’l-me’ârif, Beyrut, 2007.
- HÂLİD, İbn Abdullah el-Muslih. *ez-Zihâm ve eseruhu fi ahkâmî’n-nüsiik (el-Hac ve’l-umre)*. Mecelletü Câmî’âtü’l-imâm, S. 5, s. 14-93.
- HATTÂB, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed (ö. 996). *İrşâdû’s-sâlikî’l-muhtâc ilâ beyâni ef’âli’l-mu’temiri ve’l-hâcc*. (thk. Muhammed Hamîs Bâmümin). Mekke: el-Mektebetü’l-Mekkiyye, 2010.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer ed-Dımaşkı (v. 1252/1836). *Reddû’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr şerhu Tenvîri’l-ebşâr*. Beyrut: Dâru’l-küttübî’l-ilmîyye, 1994.
- İBN ABDÛLBER, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî (ö. 463/1071). *el-İstizkâr*. Kahire: Müessesetü’r-risâle, 1993.
- İBN CEMÂA, Ebû Ömer İzzüddîn Abdülaziz b. Muhammed el-Kinânî (ö. 767/1366). *Hidâyetü’s-sâlik ile’l-mezâhibi’l-erba’a fi’l-menâsik*. (thk. Nurettin İtr) Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmîyye, 1994.
- İBN FERHÛN, Ebû’l-Vefâ Burhâneddîn İbrahim b. Ali (ö. 799/1397). *İrşâdû’s-sâlik ilâ ef’âli’l-menâsik*. (thk. Muhammed b. el-Hâdî Ebû’l-Ecfân). Tunus: Beytü’l-hikmet, 1989.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsi el-Kurtubî (ö. 456/1064). *el-Muhallâ bi’l-âsâr*. Beyrut: Dâru’l-fikr, ts.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaaffakuddîn Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1233). *el-Muğnî*. Beyrut: Dâru’l-küttübî’l-ilmîyye, 1994.
- İBN MANZÛR, Ebû’l-Fazl Camâluddîn Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311). *Lisânü’l-‘Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1990.
- İBN NÛCEYM, Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed el-Mısırî (ö. 970/1563). *el-Bahrü’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik*. Kahire: Dâru’l-kitâbi’l-İslâmî, ts.
- İNB RÂŞİD, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Râşid el-Bekrî el-Kafsî (ö. 736/1336). *el-Müzheb fi zabti mesâilü’l-mezheb*. (thk. Muhammed el-Hâdî Ebû’l-Ecfân). Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.
- İBN RÛŞD el-CEDD, Ebû’l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 520/1126). *el-Beyân ve’t-tahsîl*. (thk. Ahmed el-Habbâli), Beyrut: Dâru’l-garbi’l-İslâmî, 1988.
- İBN RÛŞD el-HAFİD, Ebû’l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 595/1198). *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*. Dâru’l-küttübî’l-İslâmîyye, 1983.
- İBN SAHNÛN, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn el-Kayrevanî (ö. 256/879). *el-Müdevenetü’l-kübrâ*. Beyrut: Dâr Sader, t.y.
- İBNNÛ’L-MÛLAKKIN, Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali el-Ensârî el-Mısırî (ö. 804/1401). *el-Bedrü’l-münîr fi tahrîci ehâdisi’s-Şerhi’l-kebîr*. (thk. Mustafa Ebu’l-Gayz ve diğerleri). Riyat: Dâru’l-hicre, 2004.
- İLİŞ, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 1299/1882). *Minehu’l-celîl ‘alâ Muhtasari’s-Şeyh Halil*. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1989.
- İMRÂNÎ, Ebû’l-Hasan Yahya b. Ebi’l-Hayr (ö. 558). *el-Beyân fi mezhebi’l-İmâm eş-Şâfiî*. Beyrut: Dâru’l-minhâc, 2007.
- KAL’ECÎ, Muhammed b. Revvâs. *Meosû’at-ü İbrahim en-Nehâf*. Beyrut: Dâru’n-nefâis, 1986.
- KARAFÎ, Ebû’l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. İdris (ö. 684/1285). *ez-Zahîre*. (thk. Muhammed Bûhubze). Beyrut: Dâru’l-garbi’l-İslâmî, 1994.
- KÂSÂNÎ, Alâuddîn Ebû Bekir b. Mesûd (ö. 587/1191). *Bedâi’u’s-sanâi’ fi tertîbi’s-şerâi’*. Beyrut: Dâru’l-küttübî’l-ilmîyye, 1998.
- KARAGÖZ, İsmail. “*Müzdelife’de Yapılacak Görevler*”. Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu, 269-283, 2006.
- MERDÂVÎ, Ebû’l-Hasen Alâuddîn Ali b. Süleyman (ö.885/1480). *el-İnsâf fi ma’rifeti’r-râcih mine’l-hilâf*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1986.
- MERĞİNÂNÎ, Ebû’l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebi Bekr (ö. 593/1197). *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedi*. Beyrut: Dâru’l-erkam, ts.
- MEVSİLÎ, Ebû’l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd (ö. 683/1284). *el-İhtiyâr li-ta’lîli’l-Muhtâr*. Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1998.

MEYDÂNÎ, Abdülğani b. Tâlib (ö. 1298/1881). *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1997.

MÜTERCİM ÂSİM EFENDÎ (ö. 1235/1819). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref (ö. 676/1277). *el-Mecmû' şerhu'l-Mühcezzeb*. Cidde: Mektebettü'l-irşâd, ts.

ÖZEL, Ahmet. *Kutsal Topraklara Yolculuk*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.

RÂFÎ'Î, Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Muhammed (ö. 623). *el-Azîz şerhu'l-Vecîz (eş-Şerhu'l-kebîr)*. (thk. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997.

REMLÎ, Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 1004/1594). *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1984.

SERAHSÎ, Ebû Bekir Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (ö. 483/1090). *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-marife, 1989.

ŞÂFÎÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris (ö. 204/820). *el-Umm*. (thk. Muhammed Metrucî). Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.

ŞEBRÂMELSÎ, Ebu'z-Ziyâ Nureddin Ali b. Ali (ö. 1087/1676). *Hâşiye 'alâ Nihâyeti'l-muhtâc*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1984.

ŞEL'ÂN, Ali b. Nâsır. *en-Nevâzil fi'l-hacc*. Riyâd: Dâru't-tevhîd ve'n-neşr, 2010.

ŞEKER, Dursun Ali. "Müzdelife". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXII, 239-240.

ŞİRÂZÎ, Ebû İshak İbrahim (ö. 476/1083). *el-Mühcezzeb fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfîî*. Dimaş-Beyrut: Dâru'l-kalem-Dâru's-Şâmiyye, 1992.

ŞİRBİNÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (ö. 977/1570). *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.

ZAFER AHMET TEHÂNEVÎ, İbn Latîf el-Osmanî (ö. 1394/1974). *İ'lâü's-sünen*. Pakistan: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1994.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Abdillâh (ö. 772/1370). *Şerhu'z-Zerkeşî 'alâ Muhtasari'l-Hırakî*. Riyad: Mektebü'l-abikât, 1993.